

G. Komoróczy Emőke

„Sorsom: közös történelem”

(Rózsa Endre költészetéről)

„Az elsüllyedt csatatér ez összes kellékeivel és figuráival
A kiszántatlan álmok, a jövődő légszomjában élők helye.
Az elevenek köztemetője a holtak nyüzsgő tartománya
S ama álbölcsek hona, akik kavicsot ültetnek szívünk alá.

Sosem halunk meg ezen a csatatéren,
De hát miért csatatér ez, ha nem csatatér,
Ha csak a tenger kaszálja a lábon álló eget,
Ha csak a kalászok nőnek fejjel lefelé.”

(Az elsüllyedt csatatér)

A 60/70-es évek fordulóján egész nemzedékünk felkapta a fejét erre a versre – annyira a legsajátabb közös élményünket fejezte ki. Hiszen mindannyiunk előtt két út állt: vagy elfogadjuk azt, hogy nincs hol, nincs kivel és nincs miért harcolnunk, s szótlánul belesimulunk a felkínált hazugság-struktúrába (azaz kompromisszumot kötünk az „elfogadhatatlan realitással”), s akkor megnyílik a tér előttünk; vagy távolságtartóan félreállunk, s tudomásul vesszük: nincs számunkra „kifutási” lehetőség. Ki ezt, ki azt az utat választotta – s viselte saját döntése konzekvenciáit. Rózsa Endre egy másik – hasonlóképpen „elhíresült” – versével egyfajta „modus vivendi”-t kínált: „Az ember már a dolgokhoz / terepszínű pofát vág / de van-e joga, gondolkozz / feladni minden álmát” (*Párhuzamok*). Vagyis: nem vitatkozni, nem „támadni”, de lehetőleg megőrizni önmagunkat, s tenni, amit lehet... A *Kilencek* közül ő az, aki leginkább a „szocietas” problémakörében gondolkodik, s nem annyira saját élethelyzete, mint inkább a társadalmi valóság kérdései foglalkoztatják. Költészetéből nemcsak a tehetség „fulladásos” közérzetét ismerhetjük meg, hanem magát a „csatateret” is, ahol több nemzedék „elvértett” már ekkorra, s esély sem volt rá, hogy a jobbító küzdelem bármilyen változást hozzon.

Rózsa Endre 1941. okt. 30-án született Pécsen, egyszerű, mélyen vallásos munkáscsalád gyermekeként. Szülei mindketten az Első Pécsi Bőrgyárban dolgoztak; apja dalárdista volt – a családban tehát eleve benne rejlett egyfajta kulturális igényesség. A Mecsek aljában, a „Budai” nevű külvárosban laktak, így a „pannon táj” sorsmeghatározó élmény lett számára. A versírással már 9-10 éves korában próbálkozott; első költeményei a *Jelenkor* 1959. májusi számában jelentek meg. Már ekkor csiszolt formakultúra jellemzi; természetélményét valamiféle melankolikus szépség-vágy itatja át: „Pihegő, puha dombra a

hunyt havú, lomha / Idő felüdülni zihálva szökött. / Csupasz ágak alatt ibolyákra fakadt, / s fürdött a rügyek pihe-bolyha között. //...// Sugaraktól igazten a nap fele néztem, / Az ég poharába szívem belehullt, / Kivirultak a vásznak, a hajdani gyásznak / Nyomát letörölte a hó-szavú múlt” (*Tavaszi dombon*).

Korán elkerült otthonról: a budapesti Rákóczi Ferenc katonai középiskolába járt. Itt érte az első mély trauma: ’56 őszén egyik bajtársát, barátját a szeme láttára lőtte le egy katonai őrző (Fillér és csillag című versében állít örök emléket Rácz János rákóczi katonának). E tanév végén le is szerelt, s az egyik pécsi gimnáziumban érettségizett. Mint egyik korabeli verse mutatja: nagyon megrázta a történelem, s megfosztotta minden illúziójától: „Vad idők szele csörtet. /.../ Alagút dübörög. Ki a meddő ködbe kiáltasz. / (Temetetlen a holt, tehetetlen / süt a hold fel egy ó-fakeresztben). /.../ A havas peronok, hova térek – mind üresek. /.../ A kihalt terek is, hová érkezem, ón-deresek” (1957 – *Nyilas hava*). 1958 nyarán a pécsi uránbányában dolgozik, itt ismeri meg Buzás Andort (akit épp eltávolítottak az ELTE-ről „rebellis” volta miatt); az ő hatására jelentkezik a budapesti bölcsészkarra, magyar–történelem szakra. Első mentora Csorba Győző volt, de elemi erővel hatott rá Nagy László 1958-ban megjelent kötete, a *Vérugató tündér* is. Az akkortájt induló, később nagy nevet szerzett pályatársaival (Ágh István, Baranyi Ferenc, Bella István, Sumonyi Zoltán stb.), valamint a majdani Kilenckel együtt a *Tiszta szívvel* című egyetemi lapban jelennek meg munkái. A *Koczás Sándor*-vezette alkotókörben, illetve a *Borostyán* vendéglőben, ösztöndíjosztás után az „irodalmi kompánia” nagy vitaestjein sajtóítja el a költői mesterség fogásait (erről bővebben lásd: Csontos János: *Együtt és külön* – a *Kilenckel*; 1990, 60–70. p. – valamint: Vasy Géza: *A Kilenckel*, 2002, 219–247. p.).

1965-ben frissdiplomásként a Mogyoródi úti szakmunkás-kollégiumba kerül (ahova majd *Utassy* és *Kiss Benedek* is követi); emellett tanít pár évig. Gyakorta megfordul a csepeli OMK-ban előadóként; műveltsége, irodalmi tájékozottsága révén szellemi tekintélyt vív ki magának. 1972–78-ban a pestlőrinci Pamutfonóipari Vállalat lapjánál, a *Fonómunkás*nál újságíróskodik *Benke László*val együtt; nehezen viseli a „párt-kontroll”-t, de munkáját pontosan, fegyelmezetten végzi. Bár az irodalmi élet peremén marad, kötetei mégis megjelennek lassanként (az *Elérhetetlen Föld* /1969/ antológiában való debütálása után: *Kavicsszüret*, 1970; *Senki ideje*, 1974; *Kietlen ünnep*, 1979). Mint versei mutatják: ekkor (még) bízik a társadalom „megreformálhatóságában”, s abban is, hogy a „mezítlábasok” belépése a Történelemben új korszakot nyit a nemzet számára (*Háborús karácsonyaim*, *Első Pécsi Bórgyár*, *Elégia tíz tételben*, *Honfoglalás* stb.). Ugyanakkor keserűen tapasztalja: épp az eszmé(nye)ikhez leginkább ragaszkodók ütköznek minduntalan a valóság falába, s ha nem épülnek be a „párt-hierarchiába”, minden utat elzárnak előttük (*Megöregedni, azt kell itt*, *Öregek táncolnak*, *Jöttem az úton*, *Kezemben szén né válik* stb.). Csakhamar rádöbben: a kádári káder-struktúrában nem számít értéknek – sőt! inkább koloncnak – az elkötelezettség, hűség az „egyszerű emberek” világához – mindaz, amit szüleitől kapott, s a szellemi életbe magával hozott (Örökség). A „tékozló

ország” élménye (*Juhász Ferenc* nyomán) őt is mellbe vágja: „Én vihart vártam! S meg se hallgatott. / Napjaimnak most szellő sem kegyelmez: / csak széjjelfútt füzetlapok, / agyonjavított vázlatok / soha meg nem írható életemhez” (*Ifjúságom II.*). Meddőn eltékozoltnak érzi éveit, a sok-sok köznapi teendő elvonja az alkotómunkától; így hát húszas éveit végén máris az őszben jár (*Őszi vázlatok*).

Óda a nyárhoz című nagyszabású kompozíciójában (1968) a perzselő-pusztító nyár-előt (férfikora hajnalát) mint „béna” éveit örökíti meg; a pórázra fűzött teremő akaratot siratja. „Ez iszonyú haza” a legjobb erőit fullasztja meg; tehetetlenségre kárhoztatja tenni-vágyó tehetségeit, akik méltatlanul elfecsérik végül a nekik adott „tálcumot”: „Kit dolga vár – kit meg a butykos. / Az égett szesz, a kék lidérc / egünkön ide-oda futkos – / mégsem jön meg a kedvünk. / Karddá szökken a szelíd érc. /.../ Ki hát itt a tulajdonos?” A visszametszett jobbító szándék belülről őrlő-kínózza: „A félelem, a csend / nem énbennem terem. / Csak mellbe vág, / hogy nincs más szerelem / számomra, mint e kihűlő világ” (*Ifjúságom I.*). Nemzedéke sors-jelképének *Déva várát* érzi (*Sarkadi Imre és Gyurkó László Kőműves Kelemennéje* nyomán). A falakba zártan ezernyi ifjonti vág, erő, teremő akarát sorvad: „Hány csecsemő-tenyér, mely vadszőlő-levél lett, / motoz, lőrés helyett anya-émlőt keresve? / Hány száz ököl dörömböl a falak mélyén este?” Gyötrődve néz szembe a legmélyebb egzisztenciális problémával: nem válhat azzá, aki valóban lenne, lehetne benső indítékai alapján; meg van fosztva a cselekvési tértől (*Huszonötödik évem elé*). E tudathasadásos szituációban vergődve gyakorta nyúl a pohárhoz – belső feszültségét oldani (*Hosszúhetényi borozó*, 1976). Nemcsak a saját és nemzedéke, hanem a nemzet jövőjét is kiúttalannak érzi (*Kuruc tercinák, Tetszés szerint továbbírható költemény*). S bár megkísérel a hetvenes évek mind jobban „mocsarasodó” világa ellen a maga költői-újságírói eszközeivel küzdeni, tisztában van vele, hogy lényegileg semmit sem tehet – a jelenkor „Werbőczy-i” jóval erősebbek a Dózsa Györgyöknél (*Dózsa György útja*). „Döglött hal a világ, / csak látszat és káprázat //...// üres tükörbe / néz üres tükör / míg ketté / nem reped // szemfényvesztő / sírig vak világ / vezeti mindazt / aki lát” (*Vakvilág*). *Önarcképe* voltaképpen nemzete arcképe is, amelynek minden lázadását, szabadság-küzdelmét vérbe fojtották: „hány emberöltő kulcsontja csikorog / az örökre zárt ködben / hány nemzedék / gomba / indul sisakját veszve rohamra / a föld alatti végtelen esőkben.” A „történelem-szünetben”, amelyben élnie adatott – ő is, nemzedéke is méltó feladat nélkül maradt. *Árnyékbokszolásra* fecséri legjobb erőit.

Olykor-olykor morbid finton ül ki arcára, amit a forma játékoságával igyekszik oldani: „tilalomfák erdeje zúg, / dúvad köd förmed az égnek / félünk / félhetnek / félnek //...// mi ügyünk rég más ürgye / a valóság / alávalóság / valónk / valótlán / nos hát //...// zabáljuk fel ady endrét / köpjük ki dózsai gondját” (*Holtkézi jussa ez az ország*). Sok versének kulcsszava a „kő”, a „kavics” (nem véletlenül adta első kötetének a *Kavicszüret* címet!): részint a terméketlenség, a „kőszívűség” – másrészt viszont a belső ellenállás, a feloldhatatlanság szimbóluma. A víz „kavicsok közt poroszkál”, évszázadokon át görge-

ti, de felmorzsolni nem tudja őket; „ahol csak láttok köveket, / mind az én birodalmam”; „kavicsszüret lesz, kőzuhogásban kopnak a hajnalok”; „a Nap kővel tömött torok”; költőnk „kőből sarjadt fényes szeme /.../ kavicsmagból sziklát terem”; a napraforgó „kipatogja kő-szemeit” stb. stb. (*Faluvég, Honfoglalás, Anyám és én, Öregek táncolnak, 50-30, Kövek, Ősz* stb.). A kő bizonyos értelemben az abszolút homogenitás, a semmivel – nem – elegyedés jelképe is: „gondolsz-e most a fehér kőre / amit a tóba dobtam / s csendülően lökve kört a körre / merült el a habokban” (*Párhuzamok*).

Rózsa Endre költészetét kezdettől fogva valami mély komolyság hatja át; annak ellenére, hogy többnyire ironikus, sőt szarkasztikus eszközökkel dolgozik. Könnyed humorral csak elvétve találkozunk nála, akkor is inkább a formában (rigmus-szerű kétsorosok, szójátékok, variábilis rímkonstrukciók); de lét- és önszemlélete inkább tragikusnak mondható (*Havihegyi rapszódia, Napraforgó, Káprázat földje, Holtkézi jussa ez ország, a Csorba Győzőnek ajánlott Helyneves kibeszélő, vagy a későbbi Levélhullás*). Menedéke, szellemi otthona, sőt, bizonyos értelemben élményforrása is – a *művészet*. A zenei, képzőművészeti alkotásokra, költői életművekre mint valóságos szellemi kincsesbányára tekint, s igazi „poéta doctus”-hoz illően inspirációt merít belőlük, támpontokat keresve lelki-szellemi építkezéséhez.

A *Zenepalota* az ő „vára” („légvára”, mint Kosztolányinak a nyelvi): „üstdobütések, bögő-brummogás az alapzata”; „kürtök szava /.../ hegedű-hangzás /.../ fekete-fehér roppant zongora” a bútorzata, s a „klarinet-sikoly” mindent fellázító hangörvénye a lelke. „Kacsalábon forog a zenepalota! / Beléptünk. / Nem menekszünk.” S ha már bent van – meg is ismeri minden lakóját. A legnagyobbat, *Kodályt*, a *Psalmus Hungaricus* szerzőjét népdalok képkincsből összeszótt, hárfán pengetett költeményben méltatja (*Pentatónia*). *Bartók* emlékének izzóan expresszív költeményt szentel (*Láangevő nyár*). *Schönberg* szellemiségét – mint a XX. század életérzését keserű hitelességgel kifejező nagy lázadóét – sodró erejű dodekafon kompozícióban jeleníti meg: éles hangfekvés-kontrasztjaival „szétroppantó fénycsigát csavar / a zárt palackba melyből megszökött rég a szellem / kiivott poharakban / fölszisszenti a lila lángot / a szomjúhozás örökméceit / másnapos hitünk múlt asztalán” (*A dolgok rémuralma*).

A *festők* közül *Rubens* forró színekkel ragyogó léletszerelme, „a megdicsőülő, fordított rothadás”, „a vágóhídi vérmes harsogás / az irizáló gyöngéd lüktetés” kápráztatja el. *Van Gogh* megrázó sorsában az „örök művész-sors” tragikuma üti szíven: „Ne félj, a tenger harsog – hisz süket: / köszöni szépen, megvan nélküled. // Búghat már – halljuk! – elhagyott partján / a véres kagyló: levágott füled” (*A nyár festőjének*). A kortárs *Kondor Bélát* „fulladozásában” érzi magához közel: „kút / alján körbe-út / hiába ha sírva rohangálsz / csont / az este / megköt mint betont / dideregve a mélyben a vasváz / ráz / hidegje / tehetetlen állsz / fegyvertelen a te hatalmad” (*Belső vázlatok egy ismeretlen Kondor-képhez* – a kötet egyetlen vizuális költemé-

nye!). A *szobrászok* közül pedig *Rodin* ihleti meg az „öröklét” méltóságát sugárzó monumentális alkotásaival.

A *világirodalom* konvenciókat-hagyományt „felforgató” üstököseit személyes ismerőseinek tekinti. Már egészen fiatalon megrázza és elgondolkoztatja *Rimbaud* korai elhallgatása: „Számon üveghab, kékeres göb / nem szólok többé, színem se látják, / a vadak közt majd ingyen feledem / európai gőgöm Afrikáját” (*Rimbaud*, 1964). *Majakovszkijt Whitman* örökösének, a Néva és Brooklyn hídja felett száguldó-lebegő köd-óriásnak tekinti. Alakja mint „nadrágban járó felhő” fényes magasságokban úszik a Szadovája fölött a napsütésben „Bármilyen párnázott öröklét neki börtön” (*Előszó helyett Majakovszkijhoz, Mellékvers költői kérdéssel*). *Jeszenyin* zátonyra futott életében pedig a kelet-középeurópai közös költő-sorsot ismeri fel: „Ó, egybeszántott, tág nyomor, / megszenvedő, kemény ugar, / szívekkel kavargó avar, / te tarló – / végső üzeneted gyanánt / cefrés vodkával telt pohár / áll előttem homokra vált / rozscipód helyett... //...// Igyál csak, testvér! //...// A föld felett, az ég alatt / ketten vagyunk csak férfiak; / aztán – mi is csak föld alatt”. A hatvanas években induló hazai költő-nemzedék számára önként kínálkozott a párhuzam a húszas évek szellem-gyilkos szovjet valósága és a kora-Kádár-korszak között. *Jeszenyin* is, *Majakovszkij* is öngyilkos lett, hisz nem tudtak a besúgók – a cenzúra – a különböző retorziók által „szabályozott” /idomított/ irodalmi életben, a proletkult nevetségesen szűkös szellemi keretei közé beszorítva élni. A *Kilencek* indulásukkor mindannyian rokonszenveztek az avantgárd örökséggel; mígnem megtapasztalták ők is, hogy a hazai cenzúra ugyancsak kalodába kényszeríti a szembeszegülőket. Ki-ki alkata szerint reagált erre a szituációra; Rózsa Endre számára az italba menekvés az önpusztítás egy lassabb (s kevésbé látványos) formája volt.

A *magyar irodalom* nagyságai is versre ihletik költőnket. *Árnyékszobrok* című kötetének (válogatott és új versek, 1993) *Zabolátlan Pegazus* című ciklusában idézi meg őket – mindegyiküket a maguk öntörvényű valóságában, személyiségük és poétikai jellemzőik felvillantásával; ugyanakkor – rejtetten – önmagáról is vallva. Így egyfajta „személyes irodalomtörténet” vonulatát rajzolja ki a költemények egymásutánja, amelyből érezhető: a magyar költőt mindenkor köti az „itt élned, halnod kell” parancsa, bármily mostoha legyen is sorsa, s viszonyuljon bármily ambivalensen is hazájához.

Zrínyi Miklós (Z. M.) heroikus halálával lépett be az „örök életbe”: „Élni halhatatlanul / meghalni haláltalanul” (*Vita aeterna*). Valójában azonban ő is kényszerhelyzetben cselekedett: „Évilági voltom /.../ sok kitörésem / bekerítettésem / hiteles története” (*Vita profana*). *Mikes Kelemen* „frissen talált” levelében arról panaszkodik: „Honn élek én itt is. Száműzött: az ország. S hány világfutója van! //...// Gondja, ha kinek van – nékem van magamra. / Színig telt magánnyal padlás, pince, kamra” (*Palackposta Rodostóból*). *Csokonai* két sorához („láttam a sápadt időt / sereg szű pezsgett markában”) 12 strófányi értelmezést csatol: amint az óramutató körbejár, úgy hull életünk a semmibe (*Teljes kör*). *Berzsenyi* – hajdan „a Ság remetéje” – később niklai medvebarlangjába húzódva,

könyvei közé temetkezik; nem kíváncsi a fenyegetően közelítő „új kor rémére” (B. D.). *Kölcsey panasza az országos rendektől vett búcsú után* akár egy mai „honfi” kesergője /is/ lehetne: „mint ágán-rothadó almában / a sugaranként lenyelt déli nap / megzápul itt a tündöklés”. *Széchenyi össze* a mi őszünk is: „Idők árvái – van-e mire várni? / Lopótök haranggal ébreszt a hajnal! / Magunk megóvni – mennyit ér e holmi / lenni helyett volni, / holott a halál sem marasztal?” *Vörösmarty (V. M.)* sötéten tragikus látásmódját még sötétebbre színezte az Idő: a „vén cigány” kilökte a hóba hegedűjét – „ha a szél meg az éj betemet: / itt vesszek, jaj hegedűje, veled, / hűdött kezemből kihull a borospohár!” *Petőfi*-ról, *Petőfi*hez két verset is ír – lángoló forradalmiságát, halált megvető vakmerőségét csodálja; s hiányolja szellemét a *mábol* (*Petőfi 73; Lélekharangszó*). *Arany Jánost* a hűség, az állhatatosság szimbólumának tartja: „mint kutya az elásott / csontot őrzöm ami nincs a világot // míg jön a víz jön szájába veszi / s a tél lábai elé fekteti.”

Legbenső rokonainak mégis leginkább a XX. század költőóriásait érzi, akiknek ugyanazokra a kihívásokra kellett már felelniük, mint neki, a kései utódnak. Pár „ecsetvonással” megrajzolt portréik a magyar Panteon falán mint fénylő arcok ragyognak.

Ady „utolsó hajói”-nak tragikus jövősgallata igen mélyen megérinti: az akkori jövőkép ma már a mi jelenünk – a „próféciák” beteljesedtek (A. E.). A történelem nyílt színi sakkjátszmájában mi csak vesztesek lehetünk („királyok vannak sehol a vezérek / s temetetlen a csönd gyalogja”). *Kosztolányiban* a látszólag könnyed „játékos” köszönti, aki nagyvonalúan hagyta el a földi tereket: „Hazám: örökszép Azutánia / nem ismer még, nem kell búcsúznia. / Azutánia volt, Azutánia nincs – / valamely kies úri / szigetről rá se hederíts” (K. D.). *Juhász Gyulát*, a „magyar bánat” énekesét szíve mélyéből elsiratja: „korán vett körül a magyar sivárság, / az elfolyó homok.” De talán éppen ezért él még ma is: „Stradivariként te szólalsz az éjbe, / s újra téged választunk mesterül!” (*Egy száz húrú hegedű – J. Gy.*). Legközelebb talán mégis *József Attila* áll hozzá, aki immár az égi mezőkön „zökögő csigolyákkal gurigál, / fölvesz egyet s a csontlyukon keresztül / csontüreg szemmel felénk kandikál” (*József Attila halálai*). Tömör, öttételes kompozícióba sűríti azt a kozmikus sugallatot, ami költészetéből árad: „a fagy tüze” égeti, „a csend kihagyásai” izzanak körötte, zúgó hóvihar kavarr örvényt, „néma didergés szájpadlása az ég”, „sehonnan sehova sorjáznak a szavak”. Ahogy távolodik az Időben, úgy kerül egyre közelebb hozzánk: „vakít a sugárzás, / s halmozódik ólma. / Jelet írva cikázik az éjben, / vagy hallgat mind, amit éltem. / Elemek sírnak bomolva” (J. A.). *Adyt – József Attilát – Bartókot és Nagy Lászlót* szorosan egymáshoz tartozóknak érzi: „A ma nyaktörő szaltók / az égen, fényt fakasztók! / Űr hidegéből verve a kengyel vasa – / Apokalipszis négy lovasa!” (*A négy lovas*). Az elődök között tartja számon *Sinka Istvánt* is (*Emlékfutatok Sinka Istvánra*); s a fiatal pályatárs rajongásával tekint *Illyés Gyulára* (*Szélcsönd és rezgő nyárfa*). *Weöres Sándornak* – aki „árral szemben” vágott neki a világnak, s már éltében oda tartott, „ahol elkezdni lehet, / s már soha többé semmit sem lehet” – két verset is szentel (*W. S. – Merülő Saturnus*). Az előtte járók közül még *Kormos István* (K.

I. *túlvilági üzenete és rövid válasza*), Csoóri Sándor és Kósa Ferenc előtt hajt fejet (*A tűz rapszódíaja* – az *Ítélet* és *Nincs idő* című közös filmjük kapcsán); *Ratkó Józsefet* pedig megrendítő versben gyászolja (*R. J.*).

Legérdekesebbek mégis talán a *Kilencek*hez írt mélyen személyes „üzenetei”, amelyek nemzedéki sorshelyzetükről, egymáshoz és a valósághoz való viszonyukról vallanak. „Azt mondják, / hogy pórul jártunk, / mint a kilenc törpe / és Hóféhéérke. //...// Úgy jártunk, mint két kéz, / ha tíz ujj / egyenként, / csonkolva tűnik el //...// szép bukás ez, / halva-szült siker” (*A Kilenceknek*). Kitartásra biztatja őket s önmagát – miniportrét rajzol mindegyikükről. Természetesen, e költemények nem egyszerre, együtt születtek – de válogatott versei kötetében egy ciklusba rendezte őket az elődökkel. *Gyóri László* védtelenségét, érzékenységét megrendítőnek tartja („Csupaszabb, mint a nyílt törésnél / a húson átdöfő / csont, s a sugárban felszökő, lefoghathatlan verőér” – *Álom*). *Kiss Benedek* küzdeni tudó, reményekkel teli, „tavaszváró” személyiségét a kiábrándító, szürke tél hosszas rémuralmától félti („Recsegő térdű / jégelefántok csordájaként a tavasz / csörtet majd széjjel /.../ e harsogó erő világot tolna szét; / de a katlanfalakról lavinadögök és / olvadt ormányok szállnak lefelé!” (*Hang és tél*). *Konczek József* magános lobogását csodálja („Világhuzatba ülve társtalan, / kibontom tőből lobogó magam. /.../ Önnön fényembe zárva, tettenérten / csírárt ütöttem minden éj szívében!” – *A láng monológia*). *Kovács István*ban „a jó ügyekért” sikra szállni kész politikust köszönti („Sanda barátok, / orvgyűlölők közt / áll a kis ország; / s míg áll, s benne te vagy – / menteni másra ne hagyd!” – *Palesztin ügy*, 1982). *Mezey Katalin*, a *Kilencek* társaságában az egyedüli nő, asszonyi derűjével varázsolja el („Piros dinnyebél-jóslatból lesed, / milyen ikrásan csurog majd a / vénasszonyok nyarának a verőfénye” – *Napforduló*). *Oláh Jánost* mint „hamukönyveket lapozgató” középkori szerzetest látta: „A hamukönyvek a szélben / szétnyíló lapokkal / renyhén harmonikáznak, / kopolyú-lüktetés ütemére. /.../ Hátunkból hasított pergameneken lapozgatunk / a jövődő középkorában!” (*A jövődő középkorában*). *Péntek Imrét*, aki sokat hányódott a világban, helyét keresve – arra inti: „Nincs többé 'újra' se 'legközelebb': / égnék hajlított kő nyugalmát / lesik a tátott árkú kőzetek. / E tapasztalás jelenében / nem vár távlat, ha túl vagy közelén. / Egyszerre áll helyére minden” (*Egy tapasztalás jelenében*). *Utassyt* pedig a további megrázkódtatásoktól óvja: „Ne hagyj magad a száguldásra, / ha neve: örület. / Sorompó sújt, többtonnás alabárd, / s nagy csend lesz körülöd. // Ebben bíznak. De látszik immár / egy óriás svingörbület, / s vakító fényben részeg forgalmisták / négykézláb ugatják hült helyed!” (*Pályakép*). Egy későbbi versében (*Fél évszázad*) megrendülten hajol meg tragikus fenségű költőtársa előtt: „hal-lom: szavaidtól / szél süvölt – majd visszhangja elnyel. / Amit leírt és le nem írt toll, / faggatja, mi az ember, / mi az, mi zúdul hömpölyögve: / áll a csúcson az agg fa, / s mit kibiccentett – száll örökre / magunktól távolabbra, / szavanként / az időbe zárva vissza.”

Hogy valójában – a társadalmi problémákon túl – milyen belső ellentmondások fe-

szítették Rózsa Endrét, arról leginkább szerelmes versei árulkodnak. Bár érzelmeit igyekszik fegyvelmezett formák fedezékébe rejteni – mégis, a versek sugárzó atmoszférája tanúsítja: egy nagyon mély lelkivilágú, szeretetre vágyó ember vall itt önmagáról s a világhoz való viszonyáról.

Kezdetben részint a népdalok hangja, képvilága rezonál szerelmes énekeiben; másrészt viszont a csiszolt, mértékes formák szabnak keretet ifjonti lázának. Alig tizenhét évesen írja a *Hajlik a jegenyefa* szépen felépített, kontrapunktos szerkezetű költeményt, melyben az életörömöt s az elmúlás szomorúságát állítja egymás mellé. Máskor viszont kicsattanóan boldog szapphói strofákban köszönti a fényderűs, „elsőfű szerelmet”, s mint pap az oltár előtt, áhítatos áldozatot mutat be az Úrnak: „*Már sarjú örömet, csöpp, fiatal hajtást, / füstös boltozatot kékre kitágító / hársak friss tüdejét, már hősín gödölyét / ünnepek csak*”. Későbbi költeményeiben az érzelmek már inkább szétfeszítik a formát.

Első Kedvesét a Természet adakozó bőségét, elementáris termékenységét megtestésítő Boldogasszony magaslatára emeli (*Regina coeli*). Bár házasságot kötnek, egyre inkább viharok dúlják ezt az egyszerre érzéki-szellemi kapcsolatot; a két erős egyéniség párharca már csírájában magában hordja a válás lehetőségét: „Ha nem – hisz jól tudod: nem” – mért nem szerettelek? / Eleven szárnyasoltár – megtérdepeltelek! //...// Boldog vagyok. Hisz bennem sincs már könnyörület. / Szenes csontjaink ágyadon keresztbe rakva füstölögnek, / vagy mit keressek itt? – Sosem szerettelek!” (*Ha nem – hisz jól tudod: nem!*). Végül is intellektuálisan felülkerekedve e bizarr, ambivalens összetartozáson, kettejük viszonyáról *Örökleltárt* készít: „egymásban is egymás nélkül / önhányunk elé újra / mást taszítva eleségül // világ is csak *mintha* volna / kiürítő sötéttségét / lehetünk bútorozza”. Az elszakadás mégse könnyű: a „se veled – se nélküled” szoros köteléke egy időre összetartja őket (*Címzés nélkül, Szépasszonyvölgye, Ocsúdás, Gyönyörűség évada* stb.). 1972-ben e „héja-nász”-szerű kapcsolatból megszületik lányuk, Lídia is, akit költőnk nagyon szeret (erről a *Nyurganyak* című játékos kis gyerekverse árulkodik). Válásuk után is gyöngéd figyelemmel kíséri további sorsát, nevelésében mind lelki-szellemi, mind anyagi értelemben részt vállal.

Első házassága zátonyra futását költőnk új szerelemmel gyógyítja, amely már végérvényesnek bizonyul. 1973-ban írt költeménye (*Szeress!*) érzékelteti, mennyire „életmentő” volt számára ez az új kapcsolat.

Majd’ tíz évvel fiatalabb Kedvese előtt legbenső gondolatait is felfedi („*Se híja, se hója...*”, *Töprengés verseskönyvek mellett; 35. évemet taposván*). Zsoltáros hangütéssel fordul Hozzá, kivel az összetartozás mélyebb és szelídebb köreit járja be; életét beteljesültnek érzi vele, mellette (*Kéretlen zsoltár*). Az igéző fekete szempár örökre rabul ejti (*Utolsó-első óda*). „A nap leányának” nevezi „koronás” szerelmesét: „Ha mindent elsodor a víz / s nincs part már nélküled, / előre is, meg hátra is / fől sugárzik szemed, / koronacsakrádból kinyílt / olyan energia, / csokrával nem-szeretni tilt; / nincs is em-

berfia / ki ne érezné a csodát / pattogzó erein. /.../ Köszöntlek én is, koronás: / a világűr süvít / beléd s belőled. Soha más / ne értse meg napfonat-titkait” (*Köszöntlek, Koronás!*). Csakhamar össze is házasodnak; 1978-ban megszületik Dani fiuk, s lakáshoz jutnak Várcott (ahol 1978-tól 1985-ig laknak).

Így hát a hetvenes évek derekán-végén mintha rendeződne Rózsa Endre sorsa. Olasz, orosz és bolgár irodalomból fordít; ennek kapcsán külföldre is eljut. Utassyval, Kiss Benedekkel együtt több ízben is időz a bolgár tengerparton; bejárja a történelmi helyeket, ősi kolostorokat. Emlékeit apró pillanatképek sora és néhány nagy ívű költemény őrzi, amelyekből a tenger moraja, a Végtelenség igézete s derús napragyogás árad (*Bolgár aszklepiádák, Tajtékcsoöppök, Napszúrás, Medúzák, Magadban, Fejek a Rilán, Nyárutó Trákiában, Zlátni Pjászáci, Várna mellett* stb.). Örményország ősi emlékeit is felkutatja (*Örményországot járva, A szent Gekhard-sziklatemplomnál*), s megrendítő versben idézi meg az örmények elleni 1915-ös genocídium képeit (*Szent György napja*). Jár Olaszországban is (*Az olasz Adriánál*); de ahogy Ady „föl-földobott köve” mindig visszahull „kicsiny országa” földjére, úgy tér ő is mindenünnen haza. *A tenger költészete* azonban feledhetetlen élménye marad: „bár mindig újra törli, nincs sora nem érvényes”, s „ha lázadó dalt zúg, / tajtékján cenzor nem nyes”.

1981–83-ban – Pozsgay Imre kultuszminisztersége idején – Bíró Zoltán főosztályvezető mellett Rózsa Endre a kulturális ügyek előadója. Emellett a Móra Kiadó lektora – első kötetesek könyveit gondozza. Sajnos, azonban a viszonylag nyugodt időszaknak csakhamar vége. A közéleti küzdelmek, éleződő politikai harcok felőrlik életerejét; az ital is mindennapos társa lesz. A „hétköznapi forradalmisága” (ahogy Király István nevezte a „jobbak” Don Quijote-i küzdelmét a viszonyok lassú – reformszerű – megváltoztatásáért), a szélmalomharc a demokratikus(abb) társadalmi viszonyokért egyre fanyarabbá teszi mosolyát, s keserűen nyugtázza: „Legegyenesebb út: a görbe. / Legszebbik betű: a vargabetű. / S mindegy, a kör milyen kerületű – / legjobb kerengni körbe-körbe. // Zárt körrel ki kezd határpörbe?” (*Opportunistá szonett*). Kosztolányi *Boldog, szomorú dalának* ellenpontjaként ő *Tréfás, szomorú dalt* ír: „Ki kérdi meg, fejem miért fő? / Mint a vasárnapra a hétfő, / magamra már csak én következem.” Belefáradt a folytonos „szélnyélkba”-kényszerítettségbe, abba, hogy „karnagy nélkül zeng a zenekar”. Az élet „eltömegesedése”, az egyre alacsonyabb kulturális színvonal, az irodalmi életet reguláló párt-korifeusok teljhatalma – amellyel képtelenség volt megküzdeni! – szarkasztikus reagálást vált ki belőle (*Metafizikus szonettek, Úgymond, A nagy műtét, Dokfilm, Libanyak a húskampón, Kockagolyó* stb.). Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek elején megírja *Az elsüllyedt csatatér* ironikus párversét: „Békebeli a béke: / soha se essék semmi! / Az unokák mind a két kezüket / fölemelik, ha / – klozetra kell menni...” (*Lux perpetua*).

Nem csoda hát, hogy költőnk ebbe a – belülről feszített, kívülről visszametszett – situációba belerokkan. 1983 őszén agyerrög-elzáródással kórházba kerül; átmenetileg

megbénul a jobb fele, beszélni sem tud; bár meggyötört tekintetén látszik, hogy felfogja a hozzá intézett szavakat. Mintegy másfél évig tartó „kálváriája” után némileg helyrejön ugyan, de egészséges már soha többé nem lesz...

Mikor már jobban érzi magát, rendezni kezdi régi verseit, újakkal is gyarapítja – elsősorban a betegségét dolgozza fel. Két kötete jelenik meg viszonylag gyors egymásutánban (*Az anyag emlékezete*, 1987; *Szomjúság örökmécsei*, 1989), majd előkészíti válogatott verseit (*Árnyékszobrok*, 1993). Látásmódja filozofikusabb lesz. A személyiség önazonosságának kérdései foglalkoztatják legmélyebben, hiszen érzi: nem lesz már soha többé az, aki volt – s aki talán lehetett volna, ha nem ilyen tehetségpusztító, uniformizálni akaró korszakban él. Az Életet egy hatalmas úszómedencéhez hasonlítja, melyben „egymást lökve, nyomva, egyszínűvé s egyneművé összemosva” lubickolunk; s „akit a nyüzsgő sokaság kivet, a Nap szívja föl – vagy maga siet”. Eközben természetesen változunk mi is, a viszonyok is; hogy ki „volhattam volna” vagy ki „volhatnék, lehetnék” – az megfoghatatlan. Mindig csak a *jelenben* élünk (azaz mindenkori állapotunk a „vagyok” – „az vagyok, akivé lettem”) – s holnap már más leszek, mint ma, de lehetőségeim egyre korlátozottabbak: „az leszek, aki lehetek még” (*Kortársaimhoz*). *Az anyag emlékezete* című költeményben még tovább lép – azt is megkérdőjelezi, hogy egyáltalán van-e konzekvens folytonosság korábbi s későbbi „én”-eink között. „Minden megélt pillanatra / egy az egyben emlékszel – úgy lehet. /.../ Életed folyton-nőve sokszorozza / egy elsza- badult, szörny emlékezet, / míg eggyé nem mosódik – és itt a bökkenő, itt! – / a külön- képek idült vigyora, / s ki *te* lennél – nem képződik, / csak el sem képzelt bitorlók sora”. *Agyérelzáródás* című szonettje (a formára, lám, még most is ad!) egyszerre vetíti elénk a külső – testi és belső – pszichikai „átváltozást”: „Lefoghatatlan, egyszemű tekintet. / Szemhéja sincsen, míg farkasszemet / néz veled. / S valahányszor rád mered – / az 'egyszer volt' kergeti a 'megint'-et”. Úgy érzi: a „csikas-z-sors” végérvényesen legyőzte. *Emlékezet-kihagyások* című versében döbbenet örökíti meg a nihil-állapotot, amibe került: „Mintha mindent megszállna a finom por. / A hálón, melyet lélegzet sem üt, / pattogzó kietlenség mindenütt / (és béna lett a jobb váll és a tompor). // Így köszöntött be hozzám az atomkor.”

Ezután a halottak napját tekinti születésnapjának (*Születésnap: november 2* – édesapjának és *Illyés* Gyulának ajánlja, akik valóban ezen a napon születtek!). A „halál-közelenben” tanulta meg: mi is /volt/ az Élet! „Felnöttem már a halálra. //...// Várom megsemmisülésem. Az egy igaz élet az ára...” A távozás mégse lesz könnyű – a Föld is árva lesz nélküle (*Köszönöm, megvagyok*). 44 című versében (épp 44 éves, mire úgy-ahogy helyrejön!) már-már beletörődik sorsába, elfogadja önmagát olyannak, amilyen lett: „Fél kezem körme két időre forrott, / fél lábam egyfolytában sírba lóg. / Sőt: fél oldalam, fél felem csügg mellé. / Minden feles, amióta a jobbot zúr érte... / Kétszer könnyebb vagyok...” Már csak a versírás köti az élethez: „Nem adhatlak fel úgy, hogy önmagam ne.” Utolsó percéig írni szeretne: már nem is a vers a tét, hanem „a lét maga, s mit vesz, ki

ezt kockáztatva vét, / ki megkísérti, mit meg úgysem úszhat? /.../ Verseim önmagukért háborúznak!" (*Hadakozom a verssel*). A halált egyszerű „alakváltás”-nak tekinti immár: absztrakt *énünk* „az összejtől a világvégéig” vándorol; génjeinkben hozzuk és továbbadjuk az „üzenetet” „Vagyok trilliomod emberiség-történet, / aki akár egy sejtben újraeszmél” (*Férfikorban*).

A nyolcvanas évek vége felé járva, költőnk is érzékeli az „új idők” szelét – lassanként mintha változni kezdene körülötte a világ... Most fáj neki csak igazán: „nem leszek már, mikor lenni kell.” Így „két nemlét satujába fogva” nincs esélye arra, hogy önmagához méltóan érje meg az új korszak kialakulását: „Negyvennyolc és félévem most színt vall: ez múltat vesz, az jövőt perel” (*Szorul a hurok*).

1989. június 25-én kettős verset ír *Június 16* címen (1958–1989) – Nagy Imre temetésének, újratemetésének napjára. Egymásra vetíti a két dátumot: „egykoron a legelőbb fába / csapott le a villám”; de a harminc éven át elfojtott tűz most újra lángol, s elégeti a hamis perék emlékét is. *Az ismeretlen halottat* is költeménnyel köszönti; 1989. okt. 19-én pedig *Toprongyos kárörvendőt* fogalmaz: „A hullá mind lesöpri magáról a száraz avart.” Minden érvénytelen, ami az '56 utáni időszakban történt! „Ősz van. Már végzetes / fehér árny les a korhadó szíromra. / Oly ijesztő, iromba / a tél. Még néhány szárnycsapás, / s egy világ dől itt romba.” A *Temesvár 1514–1989* című kompozícióban pedig a Dózsa-lázadás és a december 27-ei romániai forradalom képeit vetíti egymásra. „Az óramutató járásával egyezően” megállíthatatlanul halad a történelem ideje – mindkettő a kronológiai Idő dimenziójában, s mégis az Örökkévalóság részeként. Hiszen „a mutatótlan óra / van és lesz: nem csak volna. / Habár nem látta / senki se, / velünk él, / emberemlékezet óta”.

Az Örökkévalóságban pedig az évszázadok – évezredek múlása annyi, mint egy Pílanat. A végzetét még egyetlen zsarnokság, egyetlen diktátor sem kerül(het)te el. 1989. dec. 30-án érkezett „az Igazság órája”; a mérték betelt: „Mene, Tekel, Ufárszin” (*Baltazár lakomáján*).

1990 februárjában diadalmasan köszönti a *Korszakvéget*: „Megszálló csapatokként / húznak a gyászmadarak fenn, / csontváz fákra suhogva leülnek.” Aztán egyszercsak tovatűnik a riasztó feketeség „daktiluszokban a varjak szerterepülnek az égen”. Az 1990/9-1 telén írt *Fohász* pedig intelem „a híres magyar-ajkú, nyakas nép”-hez, Kölcsey *Zrínyi dalának* jóslatára utalva („Más faj állott a kihunyt helyére”): a tízmilliónyi magyar „ország-kalodába bezárva” letette a fegyvert – „nem akar ki: az Isten előtt.” Holott tizenöt millióan vagyunk – „hírhehd magyar átkú, zilált nép”. Ne feledjük: mi, „három egyhasi gyermek” – a Sors akaratából – itt vagyunk, itt is maradunk még „száz ezer évig”. Ennek tudatában biztatóan fordul övéihez: „Óvd a magad / megszolgált hírét, / hitét, / magyar-ajkú, makacs, maradék nép”

*

A múltó évek során egyre romlik állapota. Váratlanul éri, mélyen megrendíti első fe-

lesége halála (1994). Feltámad benne a múlt, a régi emlékek. Képzeteleiben Szigligeten, ifjonti nyaraik színterén bolyongva, gyönyörű gyászversben siratja: „Itt vesztettek el vén liget árnyain, / zombékon, hol a sás hirtelen eltakar. / A Balaton vizén gondtalanul lépdelsz, / dúdolgatva dalod most is. //...// Ötvenharmadik ős, mit vársz még, mire mégy? / Nagylányunk, Lídiánk mély szemeket függeszt / a – ki tudja, hová? Bár jelenés vakít, / nem válunk soha – s itt vagy még!” (*Az ötvenharmadik ős*). Mintha egykori Kedvese hívná-vonná őt maga után: „A ravatali gyertyák / szagatnak, lánggal megkísértenek, / s csak nézem őket mint az esze-ment. / 'Hát te miért állsz itt, mint a faszent?' / Hiszen tudod: szerettelek! / Evezünk, s elsüllyedt a csónak. / Tengermélyből is remény áramolhat, / de most fázom. Itt hideg van. Hideg” (*Az eszement*).

A Sors kegyetlen tréfája: nem sokkal élte túl első feleségét. Egyre többet gondol saját halálára; szeretne végre „farkasszemet nézni” az Úrral, aki – az ő számára! – „a Leglétezőbb Nincsen”; holott nagyon kellene, hogy legyen... „Ha Te nem segítesz, ki segítsen?” Úgy érzi magát, mint az öngyilkos, „kinek még meghalni se sikerül!” A korai versek (ön)ironikus hangvétele tér vissza számvetés-verseiben (*Siralomvölgye, A Leglétezőbb Nincsen, A mélységekre tárt ház* stb.). Önsajnálát és szépítgetés nélkül néz szembe azzal: mit – mikor – hol vétett, hogy ily korai halálra jut... „A kávé, a bor, a cigaretta” voltak útítársai; s most asztalára „az üresség idomtalan árny-szobra” vetül (*Árnyékszobrok*). A válogatott kötetét lezáró vers (*Túl*) a lét/nemlét faggatása: „Mi van a vakságon túl? – a 'süketségen' – a 'némaságon' – a 'tapintáson' s a 'nyelvetlenségen' túl? Ha már érzékeink elhaltak – megszűnik-e /számunkra!/ a világ? S a halott vajon tudja-e, mi történik vele / körötte? Avagy „mellőzve a halálon túl kérdését, / lábujjhegyen, mint aki ad az elvre, / megpróbál észrevétlen elosonni?”

Ő is szinte észrevétlen, csendesen „osont el” e földi létből 1995 áprilisában, húsvét keddjén. Vajon lett-, lesz-e számára „feltámadás”? 1994-ben a *Kilencek* többi tagjával együtt megkapta a *Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét*. Utolsó erejével még összeállított újabb költeményeiből egy kötetrevalót, amely a *Széphalom Könyvműhely* gondozásában, *Vasy Géza* szerkesztésében és utószavával posztumusz jelent meg (*Az árnokfutó álma*, 1998), borítóján *Kondor Béla* grafikájával. Az irodalomtörténész „objektív” szerkesztésmódjának köszönhetően kirajzolódik a kötetből Rózsa Endre „kálvária-útja”, amely *A Leglétezőbb Nincsen* ciklustól *Az Isten vár* című záróversig ível. A köztes állomás a *Szétporladsz a keresztben* ciklus, amelyben a múlandó Élet szépségéről, fényéről, a tavasz, a virágok, a napfény ízéről vall (*Oleánder, Csőrében visz, Káprázatok* stb.). Ugyanakkor a szomorkás kis fintor az arcán jelzi: mindez már nem az övé, nem őrá vár – jobb, ha mihamarabb távozik (*Bevágom az ajtót, Elszáradva potyog le, Hasbeszélő éj* stb.). A lét/nemlét határán alig is érzékeli már önmagát s a világot: „Porladt sziklán elfröccsen nyomom. / Meghaltam. Vagy nem még? / Lehet. Nem tudom” (*Nyájás játékok*). S bár látszólag ironikusan tekint saját „keresztjére”, mégis felveszi azt. Tudja: ez az Örökkévalóság „ára” (*Az ősök mozdulatai, Aeternitas*).

A *Száll a por cikázva* ciklusban jó és rossz emlékek – álmok – kudarcok örvénylenek, fel-feltörve tudatalattijából – szeretne menekülni tőlük, de nem tud („Farkasordító emlék / szaglássza nyomainkat. / Üvegcserepbe fagysz be. / Ki él, némán csak fejet ingat” – *Farkasordító emlék*). *Kihullott noteszlapok* az emlékezet volt-idejéből kelnek új életre, s ő cigarettája kis paraszának „varázsszemében” keresi múltja – jövője titkát. Máskor „a régi úton” bolyong képzelete, gyermekkori tájakon jár, rég meghalt ismerősöket, „homok-fúttá sorsokat” idéz fel (*Déli föld, A vályogvető, Nem történt különös, A Zsolnay-kocsmánál*). Szeretne önmaga „alanytalan szemlélőjévé” válni, mielőtt önmagát semmivé égeti (*Mai vándordal, Légi úton hazafelé* stb.). Mind messzebb távolodva a köznapi – földi dimenzióktól, saját múltjától, az élők világától, még családjától is, már nem foglalkoztatja sem a jelen, sem a jövő. „Nem hat rám semmi jelenlét: / jövőmből a múlt szele árad” (*Mediterráneum*). Mintha már nem is lenne jelen a világon (*Személycserék, Ami a ragozáson túl van, Billegő árnykörök* stb.).

A kötet cím ellentétes pólusa *Az ámokfutó csődjei*, amelyben „brechti” modorban, a lírai groteszk eszközeivel teremti meg a „modern élet” songjait. „Átköltések” ezek Anthony Burgess *Egy tenyér ha csattan* című munkájából; de költőnk ekkori életszemlélete is kirajzolódik belőlük: „A világ mindenütt egyforma rossz. / Az Egyenlítő: szoruló hurok. / S mint egy tenyér, ha levegőt pofoz, / jobba tenni egyedül nem tudod” (*És mint dzsungelben az orángután...*). Hiába menekül bárki az alkoholba vagy akár utazgatásokba, álmოდzásba a valóság elől, az nem kárpótolja őt semmiért: „önmagadról mindig lemaradsz... / Így jut a virág helyett – a csonkja, / hársmez helyett így szürcsölsz – melaszt...” (*Mindig az a legszebb, ami volna*).

Lassan búcsúzkodik immár az „árnyékvilágtól”. Mint filmszalag, pereg előtte végig élete – milyen volt ’kandi kölyökként’, ’lobogó hajú’ ifjúként, hova szálltak a ’kamaszkori álmok’, s most, ’javakorabeli férfi’-ként – míg teste ’zuhanórepülésben’ egyre lejjebb ereszkedik – szíve egyre magasabbra száll. „Továtűnő mozdulatokra / a levegő hullámai / emlékeznek; fura bokra / a tájnak, a térnek, ami / magától nem tud szertefoszlani / s a mindenségbe széjjeloszlani (*Öregszik a szél*). A szertefoszló Élet jelképe a *Gyertya*. A kirebberő lélekmadár-fióka „utolsó fényével is eteti /.../ a szörnyeteg anyát, / a falánk, tátogó sötétet, / mely lassan kihizza a mindenséget. // Halálúrnó! Éhséged éhkel étet”. Kilépvé a tér/időből, már nem fontos többé, mi történik körülötte; megérti: csupa paradoxon között zajlik az Élet. „Közelebb van a tegnapelőtt, / mint a tegnapi, / és semmi sincsen távolabb, / mint lesz holnap. / Közelebb van a holnapután, / mint a holnap, / és semmi sincsen távolabb, / mint volt tegnapi.” Az idősíkok egybemosódnak, mindent elural az éjszaka, s őt utoléri a ’má’-vá változott ’holnapután’ (*Kortalan kor*).

A kötetet *Az Isten vár* című vers zárja. Egyfajta benső alázattal közelít ekkor már költőnk Teremtőjéhez, mint aki tudja: akármilyen volt is az élete – végre „hazatér”. „Folyton táguló űri gondolat / válik szét s eltűnik a sehovába. // Ősrobbanások, s száll a por cikázva. / Univerzum lesz minden porcikája. / Az Isten vár. Valamit tartogat.”

Hatvanadik születésnapjára, amit már nem érhetett meg, a *Kilencek* köre „kereskedelmi forgalomba nem kerülő” emlékkötetet ad ki (*Ami megőriz*, 2001. okt. 30.). A mottó visszautal „hírhedtté” vált korai versére, *Az elsüllyedt csatatérre*, illetve annak párdarabjára (*Lux perpetua*): „’sosem-volt csatatéren / nem-hűlő nyomot hagytam.’ / Született hatvan éve. / Hat éve halhatatlan.” A kis kötet frappáns szerkesztői koncepcióra épül: az *Ami megőriz* című korábbi nagy vers egy-egy strófája nyit mindent ciklust; végül ugyane vers egybefüggően zárja. Akad néhány addig még nem publikált költemény is benne, de zömmel azok a darabok kerülnek bele, amelyek egy-egy életszeletet mélyebben megidéznak. Fokként elhagyogatva a lét elevenségét, az érzéki / érzékelhető világot, egyre nyilvánvalóbb a költő számára: a szellem nincs alávetve a halál törvényének.

A négy alapelem (*Tűz, Víz, Ég, Föld*) köré szerveződnek a ciklusok. A *Tűz* hamvad el legkorábban benne, bennünk: „Máglyánként hunyjon a Tűz, / hisz e láng csak megharap, átmar – / hagyna magamra a tűz”. E részbe azok a szerelmes versek kerülnek, amelyek léttapasztalatait őrzik. A szerelem – ha mély és igaz volt – örök: „*Ha ki valakit megszeret, / olyan régről szerette: / nincs módja, ha már így szeret, / hogy többé ne szeresse!*” Aztán a *Víz* is elhagyogatja – „Tavi hullák illata, bomlás. / Cseppeként szökjön a víz. / A tenger ősi hasonmás, / hagyjon el engem a víz.” Itt a *Párhuzamok*, a *Mediterráneum* és a *R/atkó/ J/ózsef/* emlékére írt költemények jelölik ki a határmezsgyét a belső tenger s a külvilág között. Egy könnyed kis haiku lebeg a kettő metszéspontján: „Alkony. Szél éled. / Hűlő vízbe a horgony – / magadba mélyedsz” (*Ezüstpart*). Majd az *Ég* – a levegő – is magára hagyja. A lélek / test kettősének viszonylatában az előbbi a fontosabb: „*Árnyéka: test. Ő: testtelen, / de mozgó s mozgató elem. / Átlát rajtam, még nincs jelen, / ám elillan, ha föllem. / Madártalan száll, semmi szárny, / magán átbucskázó hiány*” (*Az idegen*). S a *Föld?* – „*Rögönként fogyjon a föld: / kirúgom magamat, megyek úgyis – / hagyjon el engem a föld.*” Korábbi versek sora rajzolja ki a való világ milyenségét. A négysoros *Örökség* lakonikusan utal rá: eme világban alapvető kérdéseinkre nem kap(hat)unk választ: „*nékem a földön kérdezni van csak okom / a választ nem tagadom / hanem aki még kérdezni sem tud / hogy értené meg mire nincs válaszom.*”

„Tűz, víz, ég, föld elesett” tehát. S mi marad(t)? „*Megőriz a máglya, a csepp, / meg a tenger, a lég, meg a hant is.*” Mulandó lényünk átlényegül az Örökkévalóságba. „*Bárhova ússz – már nem feleded, / Miurunk mire vár, / míg alakja a szélbe lebeg... // Ő, Ő örök, és / ha behalsz is – / a fényözön-úr, a galaxis.*” Ami elhagyta őt, s amit ő elhagyott: az mind-mind megőrzi, hiszen valaha – élteben – hozzátartozott. Amit átélt – gondolt – kifejezett, az maradandó nyomot hagy az Időben. S hogy a „*máslét*” milyen formában vár(t) rá? – azt senki nem tud(hat)ja. Szenvedéseivel bizonyára kiérdemelte a „*kegyelmet*”. Így hát biztos lehetett benne: „*Amit adsz a világnak, el- / fekvő nyolcasok, / végtelemben tekerednek – / s el-nyugosznak ott*” (*Amit adsz a világnak*).